

ЗАГАДКА «ФАРАОНОВОГО СЕРЦЯ»: БІБЛІЙНІ РОЗДУМИ ПРО СВОБОДУ ЛЮДСЬКОГО ВИБОРУ

Заторкнута проблема людини в її синергії з Господом, філософську проблему співвідношення Божого провидіння і людської свободи. Безпосереднім об'єктом аналізу є фрагмент тексту Виходу (1:8-11:10). Показано складність і неоднозначність представлених подій: попередження про карі, десять кар, вихід ізраїльтян із єгипетської неволі, загибель єгипетського війська в морі. Проаналізовано ключові поняття фрагмента: «фараон», «серце», «закам'янити/затвердити» та ін. Мета статті – розкрити рецептивний потенціал послання біблійного автора до сучасного читача.

Ключові слова: книга Виходу, фараон, серце, свобода, предестинація, Ізраїль, єгипетська цивілізація, десять кар Господніх, агада.

Вступ

Як відомо, дев'ята глава Послання до Римлян – це один із тих текстів, що спричинилися до цілої низки дискусій в історії Церкви на тему предестинації (одвічного плану), Божого засуду та свободної волі людини. Ключовим є, зокрема, той уривок, де апостол Павло вибудовує аргументацію Божої автономності й покликається на історію виходу Ізраїля з єгипетської неволі за участю «затверділого серця фараона» як гаранта виключно Господнього втручання в історію людства: «Письмо бо каже фараонові: “Власне на те я тебе поставив, щоб на тобі показати мою силу і щоб по всій землі славилася моє ім'я”. Отож, кого Він хоче, того милує, а кого хоче, того чинить затверділим» (Рим 9:17-18).¹

¹ Тут і далі всі цитати зі Святого Письма подаються в перекладі Івана Хоменка за виданням: *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. Рим: Видавництво ОО. Василян 1963.

Якщо в епоху пелагіянських дискусій про первородний гріх і свободу волю людини цей уривок та наведені в ньому аргументи ще не були настільки важливими, то про період Реформації цього вже не скажеш. Спростовуючи твердження Еразма Роттердамського, що фараон спершу сам зробив своє серце твердим, незалежно від волі Господа, без прямого божественного втручання, Мартін Лютер відстоював позицію, що остаточну владу над серцем фараона мав Бог і саме Він учинив серце єгипетського правителя твердим, щоб прославитися на фараонові й усьому його війську і щоб єгиптяни зрозуміли, що Він – Господь (Вих 14:4). Жан Кальвін приставав до позиції Лютера, тоді як французький проповідник Себастьян Каstellіо та голландський богослов Якоба Армінію підтримували Еразма. Одвічна дискусія про співвідношення Божої автономності і людської свободи отримала продовження в подальшій історії Церкви, і до сьогодні маркуючи межу між двома таборами християнських мислителів².

Професор юдаїстики Шол Магід вважає, що для розв'язки цієї «філософської проблеми» потрібно, серед іншого, врахувати, що прочитання даного фрагмента (як і будь-яких інших) Старого Завіту як літературного тексту, винесеного за рамки культурного й богословського світогляду біблійного автора, перетворює «проблему фараонового серця» на проблему сучасного реципієнта. На думку професора, Біблія містить глибинне послання до кожного її читача, незалежно від культури та історичної епохи, якщо він читатиме її віруючим серцем.³ Автор відомого коментаря на П'ятикнижжя Умберто Кассуто також зазначає, що «якщо читати ці уривки відповідно до їхнього простого значення і в суголоссі з мисленням того часу, а не у світлі понять, витворених пізнішими епохами, то в процесі аналізу побачимо, що немає тут проблеми чи складності, що у світлі первинної ідеології ізраїльтян усе ясно і зрозуміло»⁴. Отож ми не ставимо собі за мету зробити детальний аналіз біблійного тексту Виходу, а лише

² Одним із провідних обстоювачів позиції Кальвіна у ХХ ст. залишається, зокрема, 70-літній американський пастор і проповідник Джон Пайпер (див.: John Piper. *The Justification of God*. Grand Rapids 1983; його ж. *The Legacy of Sovereign Joy: God's Triumphant Grace in the Lives of Augustine, Luther, and Calvin*. Crossway 2000; його ж. *John Calvin and His Passion for the Majesty of God*. Crossway 2008). Серед публікацій представників табору Еразма можна згадати такі: R. T. Forster, V. P. Marston. *God's Strategy in Human History*. Weaton 1973; J. D. Strauss. *God's Promise and Universal History // Grace Unlimited* / ред. С. Н. Pinnock. Minneapolis 1975; J. W. Wenham. *The Goodness of God*. Downers Grove 1974 та ін.

³ Shaul Magid. *The Ethical Problem of Hardening Pharaoh's Heart // The Torah* (<http://thetorah.com>).

⁴ Umberto Cassuto. *Commentary on Exodus*. Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press 2008. Ту саму думку знаходимо й у недавніх публікаціях на цю тему: Claire Mathews McGinnis. *The Hardening of Pharaoh's Heart in Christian and Jewish Interpretation // Journal of Theo-*

спробуємо у проміжку між Вих 1:8 і Вих 11:10 розкрити те, що, на нашу думку, біблійний автор може промовити до сучасного читача. Старозавітне одкровення було одкровенням, зручним і доступним для людей, котрі його отримали, а тому й коментувати його слід на тлі ситуації і становища первинних реципієнтів. Насамперед поставимо декілька запитань до «поведінки» Бога і фараона. Яку роль виконує фараон у Божому намірі привести ізраїльський народ до Себе? Чому все зводиться саме до серця фараона? Чому процес виходу, з людської точки зору, такий складний і довгий? Чому не можна відразу «розкам'янити» серце фараона, аби той відпустив Ізраїль, якщо Бог, за текстом, має остаточну владу над серцем? Чому саме Єгипет стає країною багаторічного полону ізраїльського народу, з якої той урешті звільняється?

Для цього нам потрібно передовсім пролити світло на постать фараона як історичної особи і як біблійного персонажа, подивитися, яким було його власне уявлення про себе, свою владу і Ягве. З іншого боку, треба розглянути, як представлена постать Бога у книзі Виходу, і знайти у тексті, що Він говорить про фараона. Ми також спробуємо подивитися на Ягве очима єгиптян. Далі спробуємо зрозуміти значення десяти кар у контексті протистояння Ягве – фараон, а відтак і антиномічність Божої волі у події Пасхи – переходу через Червоне море.

Історична постать фараона

У книзі Виходу слово «фараон» згадується найбільшу кількість разів – сто.⁵ Саме фараон, а ще точніше, його загадкове «закам'яніле серце», стає театром протистояння, від якого залежить історія Ізраїля, а відтак і цілого людства (Рим 9:14-18). Це неначе епіцентр, навколо якого Ягве танцює Свій танець виходу. Як пишуть біблісти, багато праці було вкладено в те, щоб у довгих списках царів у Манетона⁶ віднайти фараонів, згадуваних у Біблії, але в більшості випадків позитивних результатів не було досягнуто. Згідно

logical Interpretation 6/1 (Spr 2012) 43-64; Dorian Coover Cox. The Hardening of Pharaoh's Heart in Its Literary and Cultural Contexts // *Bibliotheca sacra* 163 (651) (Jul-Sep 2006) 292-311.

⁵ Це не враховуючи фрагментів, де вжито слово «цар» чи «цар Єгипту» або ж збірне поняття «єгиптяни». За виданням: *Повна Симфонія до Святого Письма Старого і Нового Завіту* / укл. і відпов. ред. П. Смука. Львів 2004, с. 145.

⁶ Манетон (давньогр. *Μανέθων*; лат. *Manetho*) – давньоєгипетський історик і жрець із міста Себеніт у єгипетській Дельті, що жив за часів правління в Єгипті елліністичної династії Птолемеїв у кінці IV – першій половині III ст. до Хр. Манетон написав грецькою історію Єгипту, де перелічено тридцять династій, що царювали протягом кількох тисяч років. Однак відомо, що деякі з них царювали одночасно в різних частинах Єгипту. Хронологія, отже, містить неточності.

з біблійним словником Еріка Нюстрема⁷, Старий Завіт містить згадки про 13 різних фараонів. Нас цікавлять два з них, а точніше, навіть один. На початку книги Виходу згадується фараон, який не знав Йосифа, утискав ізраїльтян і зробив їх рабами, виснажуючи замішуванням глини та виробництвом цегли (Вих 1:8нн). Багато хто гадає, що це був фараон Тутмос III. Відкрито рисунок на могилі тієї епохи (бл. 1740 р. до Хр.), де, як вважають, зображено виготовлення цегли ізраїльтянами. Більш достовірним, однак, є припущення, згідно з яким фараон, що пригнічував ізраїльський народ, був тим самим, при якому народився і виріс Мойсей (Вих 2). Вважають, що ним був Рамсес II Великий, відомий великими військовими походами і завоюваннями, а також численними чудовими спорудами. Інший фараон – той, який закам'янив своє серце на попередження Господа і, після зісланих Ним через Мойсея і Аарона кар, був вимушений «відпустити» Ізраїль. Вважають, що це був Менефта (або Мернефта), син Рамсеса II Великого.

Автор біблійного тексту, очевидно, не вважає потрібним назвати ім'я фараона. З одного боку, це можна пояснити тим, що роль фараона тут зведена до функції інструмента в руках Божих, а відтак він «не удостоївся» увіковічнення в пам'яті Ізраїля. З другого боку, за словом «фараон» стоїть не лише цар Єгипту. Він є чимось більшим, ніж просто людиною, – репрезентацією цілої єгипетської цивілізації. У монолітному суспільстві, скутому традиціями, що склалися в Єгипті протягом багатьох століть, згідно зі словником Еллісона⁸, він був живим втіленням єгипетського суспільства, що мало підтримку як жерців, так і вищих придворних чиновників – своєрідних знарядь ефективного функціонування централізованого правління. Народ згадується лише мимоволі, бо здебільшого це були самі тільки слуги та раби. Тому Мойсей як представник Бога зіткнувся не просто з упертістю однієї людини, а з міцністю цілої цивілізації, що на той час уже була проіснувала два тисячоліття. З цієї перспективи конкретне історичне ім'я відіграє другорядну роль. Головним є збірне ім'я Фараон⁹. Згідно з віруваннями єгиптян, воно вказує на бога, який живе серед людей, а після смерті

⁷ *Библейский энциклопедический словарь* / упоряд. Эрик Нюстрем; пер. зі швед. И. С. Свенсон. Нове перегл. і випр. вид. з ілюстраціями. Торонто: Мировая христианская миссия 1980, с. 460.

⁸ *Комментарии к книгам Ветхого Завета в 16 томах*, т. 3: Г. Л. Эллисон. *Книга Исход*. Одесса: Всемирный союз баптистов 1992, с. 39.

⁹ Значення слова «фараон» неясне. За словами Йосифа Флавія, воно означає «цар». Це значення знайдено в коптійському слові «пуро». Інші відносять його до слова «Пра» або «Фра», тобто «сонце», що зустрічається в ієрогліфах. Сучасні єгиптологи вважають, що ця назва походить від слова «пер-аа», тобто «великий дім», що означає царську владу.

має приєднатися до інших богів. Фараона титуловано Сином Сонця, він мав релігійну, політичну та військову владу в усьому Єгипті. Отож, богом чого він був?

З історичних джерел відомо, що Єгипет був країною, де процвітала магія. В уявленні пересічної сучасної людини слово *магія* отримало нове значення і переважно означає не більше, ніж мистецтво фокусника. Насправді ж це була віра в те, що можна впливати на Бога, богів чи духів якимись словами чи діями і, таким чином, змушувати їх виконувати свою волю. Проте, хоча це й не було суттєвим елементом магії, чаклуни – часто жерці або священики – намагалися справити враження на просту людину, виконуючи те, що ми розуміємо як ремесло фокусника. В силу того, що боги Єгипту були богами природи, люди, які поклонялися їм, вважали, що людина, здатна звершити щось, що виглядало надприродним, могла тим самим повпливати на богів і, до певної міри, скеровувати їхню волю. Вічний живий Ягве є чимось неувяленим для фараона. Єврейське передання влучно вловлює цей момент в агаді¹⁰ про перший візит Мойсея й Аарона до фараона. Агада подає лише одну з «режисерських» версій того, як могла відбуватися ця розмова, однак важливою є (як і в самій книзі Виходу) не журналістська достовірність події, а глибокий її сенс, який може збагнути тільки віруюче серце. Варто тут для ілюстрації подати цілу розмову:

- Хто ви? – запитав фараон.
- Ми послі Господа нашого, благословенне Його ім'я.
- Навіщо з'явилися тут переді мною?
- Ми прийшли сповістити тобі: «Визволи народ Мій!» – так говорить Бог Ізраїля.
- Хто він такий, – гнівно закричав фараон, – хто він, цей Бог, який не вважав за потрібне навіть корону прислати мені, і чому я зобов'язаний виконувати повеління Його? Не знаю я цього Бога і народу вашого не відпущу на волю. Хоча, – продовжував він, – зачекайте.
- Принесіть сюди, – наказав він, – «список богів».
- І, взявши той список, почав читати:
- «Бог Моавитян. Бог Аммонитян. Бог Сидону» і т. д.
- Ось бачите, а вашого Бога тут нема.
- З цього приводу рабі Леві казав:
- Пригадую притчу про священика і його слугу. Вирушив священик у далеку дорогу, а слуга його, чоловік-невіглас і дурень, прийшов шукати його на цвинтар. Ходить по цвинтарі й кричить: «Чи не бачили ви мого пана?» – «А хто твій пан?» – питають його. – «Та якийсь

¹⁰ Євр. *haggadah* – оповідь. Агада – це історії про вихід євреїв із Єгипту, які читають напередодні Пасхи та в перший її вечір. Так називають також Талмуд, що містить різні оповідання.

священик». – «Ну й дурний же ти! – сміються люди. – Священика ти шукаєш на цвинтарі?!» Тими ж словами могли б відповісти фараону і Мойсей з Аароном: «Дурний! Чи місце живому серед мертвих? Боги, імена яких ти зараз називав, – боввани бездушні, а наш Бог – Бог живий, і вічне царство Його».

- Скажіть мені хоча б, – продовжував фараон, – ким є ваш Бог, юнаком чи старцем? Скільки йому років від роду? Чи багато царств завоював, чи багато міст підкорив?
- Сили і могутності Господа нашого сповнений весь світ, – відповідали Мойсей і Аарон, – Він був до сотворення світу, є і буде вічно. Він же і тебе сотворив і дав тобі життя.
- А які подвиги він звершив?
- Подвиги! Він небеса розпростер і заснував землю, вогонь пломенючий висікає голос Його, гори Він здвигає, скелі дробить. Лук Його – вогонь, полум'я – стріли Його. Факелом палає спис Його. Щит Його – хмари, блискавка – меч Його. Він створює пагорби і гори, небо хмарами покриває, посилає дощі й роси і злаки вирощує; творить життя у лоні материнському; скидає з трону царів і вінчає царів...
- Брехня все це, – сказав фараон, – володар світу – я. Я сотворив сам себе, і Ніл сотворений є мною. Не знаю я Бога вашого і слухатися його не бажаю!¹¹

Текст аґади ілюструє самодурство фараона і те, що сила його влади насправді залежна від богів. Його образ перегукується з образом дурня, який каже «у *серці* своїм, що Бога немає» (Пс 53:2). Тепер час згадати про ще одне ключове слово книги Виходу – *серце*.

Призначення кам'яного серця

Раз у раз ми читаємо про закам'янілість фараонового серця. Очевидно, що йдеться про щось більше, ніж емоції, (не)прихильність, (не)доброту чи (не)милосердя фараона. У сучасній термінології серце представляє інтелект, волю та почуття людини. У юдеїв поняттям «серце» визначалося все внутрішнє «я» людини, найінтимніша точка душі, у якій приймаються визначальні рішення.¹² Примітно, що таке ж розуміння серця було притаманне і єгипетській культурі, причому навіть більшою мірою. Як зазначає Грегори Біл, у біблійному розумінні серце часто розглядається як внутрішній духовний центр волевиявлення, що відповідає за стосунки людини

¹¹ Аґада. Сказання, притчи, изречення Талмуда и Мидрашей / перекл. С. Г. Фруга. Москва 1993, с. 34.

¹² Gregory K. Beale. An Exegetical and Theological Consideration of the Hardening of Pharaoh's Heart in Exodus 4-14 and Romans 9 // *Trinity Journal* 5/2 (Aut 1984) 129-154, туп с. 132-133.

з Богом, а в єгипетській цивілізації серцю приписують такий рівень автономності, що подекуди називають його «другим еством людини, окремим і незалежним від неї самої», «престолом людської долі», «богом людини»¹³. Отож, коли читаємо, що серце фараона скам'яніло, це ще не означає, що він сам був черствим і безсердечним.

Слово *серце* вживається у Біблії 1050 разів¹⁴, що дає нам змогу на основі контекстуальних значень вивести загальну лексему. Серце визначає сутність істоти, воно схоже на компас, за яким орієнтується старозавітна людина у своїх вчинках і визначальних виборах життя. Для окреслення стану фараонового серця в книзі Виходу використовуються три різних слова. Зазвичай говориться про те, що його серце було твердим або що воно було зроблене твердим. Майже в половині випадків сказано, що серце фараона було важким і було зроблене важким. І лише один раз сказано, що воно буде зроблене жорстоким¹⁵. Російський художній переклад із давньоєврейської мови¹⁶ взагалі не вживає схожих слів. Для позначення стану серця використовуються дієслова «упрямиться» і «упорствувать». Схоже, що вони передають те саме значення, якого бракує прикметникам *жорстокий, твердий* чи *кам'яний*, позаяк свідчать про певний простір для вільної реакції фараона: його серце було сотворене з певною схильністю до затвердіння, але тільки при впертому небажанні підкоритися силі, здатній пом'якшити серце, твердість стає визначальною його властивістю. Вочевидь, тут ідеться про найтиповішу провину, джерело всіх гріхів – свідому і нічим не виправдану впертість. Цілком зрозуміло, що від фараона такої впертості слід було очікувати, якщо взяти до уваги його виховання й упевненість у тому, що він сам – бог. Не раз маємо в житті свідчення того, як в окремих випадках вдається розтопити серце людини, попри її зраненість і впертість, особливо якщо застосувати найдипломатичніші методи, не кажучи вже про здатність Бога розбивати й наvertати тверді серця (Йона, апостол Павло). Тому твердження про те, що Бог ожорсточив серце фараона, цілком можна розцінити і так, що Він, мовляв, не використав такого «дипломатичного» підходу за участю Мойсея навмисне, аби не досягти ефекту.

¹³ Там само, с. 133.

¹⁴ *Повна Симфонія до Святого Письма*, с. 982-984.

¹⁵ Такий текстовий аналіз подає Еллісон на основі англійського видання Біблії. Український переклад Хоменка подає варіанти «запекле» (7:13), «затвердло» (7:13, 7:22, 8:28), «стало твердим» (9:35), «закам'яніло» (7:14, 8:11, 8:15, 9:7, 9:12, 9:34, 10:1, 10:27, 11:10, 14:4, 14:8, 14:17), окам'яніло (10:20), обернулося проти народу (14:8).

¹⁶ *Ветхий Завет. Книга Исхода*. / пер. с древнеевр. Москва: Изд. Российского Государственного Гуманитарного Ун-та 2001.

Іншими словами, Богові було потрібне саме тверде фараонове серце при всіх наочних Його діяннях. Біблійний автор вкладає цю ідею в слова Господа (11:9, 14:4, 14:17). Функцією Мойсея тут є власне оголошувати волю Богу, щоб «випадкові» катаклізми перестали видаватися збігом обставин і щоб розгромити богів природи в очах єгиптян. Як продовження цієї думки, напрошується коротенький аналіз віршів, у яких біблійний автор згадує про джерело стану фараонового серця. Усього в проміжку між віршами 4:21 і 9:35 про це говориться двадцять разів¹⁷:

Господь закам'янив серце Фараона	Фараон закам'янив своє серце	Серце Фараона само скам'яніло
4:21 P	9:34 J	7:13 P
7:3 P		7:14 J
9:12 P		7:22 P
10:1 J		8:11 J
10:20 J		8:15 P
10:27 J		8:28 J
11:10 P		9:7 J
14:4 P		9:35 J
14:8 P		14:5 J
14:17 P		

Таким чином, упертість Фараона і Бога «недипломатичність» урівноважені. Цікава картина вимальовується, коли подивитися на ці вірші в контексті класичної документарної гіпотези¹⁸. З пропорційністю 3 до 7 джерело Ягвіста переважає в тих віршах, де стан серця, грубо кажучи, не залежить цілковито від волі Бога. І навпаки, там, де саме Бог зробив серце твердим, з такою ж пропорційністю переважає священиче джерело.

Знавці документальних джерел П'ятикнижжя (у межах документарної гіпотези) стверджують, що «вражаючим посланням Ягвіста є часто (подібна думка пронизує оповідь про Валаама в книзі Чисел 22-24) наго-

¹⁷ J – джерело Ягвіста, P – священиче джерело.

¹⁸ Йдеться про документарну гіпотезу (англ. *Documentary Hypothesis*) у найпопулярнішому формулюванні, висунутому в XIX ст. німецьким ученим-біблістом Ю. Велльгаузенем, тобто гіпотезу про походження розбіжностей, суперечностей, повторень у тексті П'ятикнижжя. Згідно з цією гіпотезою, вказаний текст дістав свою форму внаслідок з'єднання кількох спочатку незалежних документів. Документарна гіпотеза (ДГ) передбачає чотири документи: Ягвіст (J, нім. *Jehovist*), Елогіст (E, нім. *Elohist*), священиче джерело (P, нім. *Piesterkodex*) і Де-второноміст або Повторення Закону (D, лат. *Deuteronomium*). Пізніші дослідники виділяють декількох редакторів (R), які вставляли в текст пояснення, уточнення, благословення тощо. Поряд із фрагментарною гіпотезою та гіпотезою додатків, ДГ є однією з гіпотез походження П'ятикнижжя.

лошення на тому, що, незважаючи на спротив і бунт людського серця, вороже наставлення до Бога, божественне провидіння пробиває собі дорогу і врешті робить свою роботу»¹⁹. Тому підкреслення добровільної впертості фараона лише підкреслює роль Божого провидіння, тобто що тільки так і мало бути. Американські біблісти пишуть про первинність і непереборність Божого задуму так:

Основна лінія послання наративу Священика приблизно така: Бог запустив світ у рух у величому сотворенні, увінчаному Божим шабатом, котрого в цілому світі дотримувався сам тільки Ізраїль. Божий задум не потерпить краху. Бог вивів Ізраїль у дорогу до обіцяної землі, і дорога ця була в дивовижний і величний спосіб зорганізована довкола святині Божої присутності серед народу. Божий задум не зазнає краху. Окремі особи можуть потерпіти поразку, і на їхнє місце будуть поставлені інші, як це сталося з Аароном і Мойсеєм; Божий задум же не зазнає краху.²⁰

У цих віршах священиче джерело наділяє Бога руками і розумом, якими Він утримує серце фараона. Бог є господарем випадковостей. Обидві перспективи доповнюють одна одну.

Бог уже раніше попереджав Мойсея (3:14), що тільки сила Божа змусить фараона відпустити Ізраїль. А тепер Мойсею сказано, що навіть впертість фараона буде теж справою рук Бога. Оскільки в окремих фрагментах (8:15 та 9:34) сказано, що Ягве наказав фараону *ожорсточити/затвердити* своє серце, то деякі дослідники вважають, що Бог лише змушений покійно змиритися з волею самого фараона. Однак не можна відкинути й такого трактування: хоча ніхто й не змушував єгипетського фараона діяти проти своєї природи, ініціатива, все ж, певним чином виходила від Бога і була спрямована на те, щоби сприяти Його планам проявити Свої благословення стосовно Ізраїля (Рим 9:14-18). Таємниця Божої руки завжди приводить нас до антиномії, бо людина може як завгодно довго *протистояти* Богові, але отримати перемогу може лише у Ньому. І справа тут зовсім не в сліпій долі чи приреченості. Це видно з попередження, яке щоразу має бути донесене до фараона. Хоча самого фараона вважали богом, його попереджують, що йому загрожує небезпека. І небезпека прийде саме через те, що він виявить свою непокору перед Ягве, триматиме серце *впертим*.

Сьогодні нам важко зрозуміти, чому фараон так уперто противився проханню відпустити Ізраїль, однак, як нам видається, не варто поспішати звинувачувати фараона в нелогічності, позаяк він великою мірою був заручником ситуації, вершиною владної піраміди єгипетської цивілізації.

¹⁹ Antony F. Campbell, Mark O'Brien. *Sources of the Pentateuch*. Minneapolis 1993, с. 92.

²⁰ Там само, с. 21.

Історики кажуть, що, незважаючи на перестороги, викладені у Вих 1:9, Ізраїль не міг бути значною частиною населення Єгипту²¹. Також, як вважає Еллісон²², малоімовірно, щоб серед ізраїльтян були високоінтелектуальні й талановиті люди. Наскільки можемо сьогодні прослідкувати зв'язок між стражданнями ізраїльтян і «нелогічними» страхами тодішнього фараона, настільки ж можемо зробити висновок, що фараон намагався цю чужоземну групу народу зрівняти становищем із великою кількістю непривілейованих і пригнічених мас єгипетського населення. Фараон, найімовірніше, просто «рятував обличчя», захищаючи «систему», що його породила. Якби він відпустив Ізраїль після перших попереджень, то це могло б послужити прецедентом, який до самих основ захитав би єгипетське суспільство, а сам фараон втратив би всю ілюзорну силу. Саме така логіка страху і сьогодні змушує людей уникати прямої зустрічі з Христом – страху втратити імідж, посаду, владу, статус у суспільстві, прийняття з боку «важливих» людей.

Значення десяти кар

Уявімо собі гіпотетично, що фараон визнав Ягве своїм особистим божеством, скажімо, після першої чи третьої карі. Тоді виникає питання: чи міг би Ізраїль переконатися в Божих обітницях, даних патріархам? Як би євреї дали собі раду зі свободою, якщо навіть після десяти кар вони ще серйозно вагалися біля берегів Червоного моря? Адже проблема не тільки в тому, що фараон не хоче відпускати євреїв, але й у тому, що вони не готові до свободи. Який би був глибинний зміст виходу з Єгипту, якщо євреям було там комфортно й безтурботно в плані відповідальності, хоч праця і була важкою та принизливою? І нарешті, яке провидіння було б у тому, щоб привести Ізраїль через Йосифа до Єгипту чи наслати голод у Ханаанський край? Складається враження, що ця подія не вписувалася б в історію. Смерть фараона також нічого не вирішила б, оскільки, як ми вже казали, за його інститутом стояла ціла цивілізація. Навіть найрадикальніше припущення щодо розв'язку вирішення проблеми – знищення всіх єгиптян разом із фараоном – суперечить природі Божого милосердя і чоловіколюбства, природі Його «беззвучного» втручання в історію.

Як правило, дослідники нечасто звертають увагу на непрямі згадки про смерть царя єгипетського (того, що не знав Йосифа). Однак, як пише Еллісон, цей вірш (Вих 2:23) вказує на поворотний момент у всій історії:

²¹ Майкл Грант. *Історія древнього Ізраїля* / пер. з англ. С. Гинзбург. Москва 1998, с. 231.

²² *Комментарии*, с. 28.

У Єгипті погане ставлення до них і важка примусова праця цілком могли видатися ізраїльтянам проявом психічної хвороби фараона, і вони сподівалися, що з його смертю їхнє становище зміниться. Прийшов час, і він помер, але нічого не змінилося. Тепер, коли всі надії пропали, ізраїльтяни згадали про Бога й пізнали, що Він теж пам'ятав про них. Вдання до відчайдушної молитви до Бога – це часто не прояв останньої надії, а радше вияв повної її відсутності.²³

Уже сам факт, що навіть сучасні християни кажуть про несподівано щедру відповідь Бога на їхню молитву, свідчить про те, що часто ми очікуємо зовсім небагато. Ізраїльтяни побачили, що коли вони згадали Бога, Він також згадав про них: класичний приклад того, як можна судити про Бога в людських категоріях. Бог неначе готував порожнечу відчаю і безнадії, тверде серце фараона, солодку прив'язаність Ізраїля до гіркового рабства, щоб заповнити їх Своєю славою.

Найзапекліший етап конфронтації між Ягве і фараоном – це історія десяти кар, що постають як чудеса. Чудом є не самі кари (їх, зрештою, науковці запросто пояснюють географією і природними явищами цього регіону), а їхня дивовижна яскравість і концентрація у часі. Це частково пояснює, чому Бог діяв у Виході саме так, як Він діяв, а не інакше. Через кари, які Він насилає на Єгипет, Бог промовляє до єгиптян зрозумілою для них мовою. Він поступово вибиває у них з-під ніг усі підвалини, на яких трималася залежна від природи стародавня цивілізація. Зайняти місце серед довгого списку єгипетських богів можна лише переконливою силою. Тут ми наражаємося на вражаючу хиткість «природних» релігій і релігій, що обожествляють сили природи. Вони не заперечують сили Бога чи богів, але значною мірою вважають, що Він/вони сприяють тому, щоб серед людей панував принцип «хто сильніший, той і має рацію». Іншими словами, єгиптяни мусили «відкрити для себе, що Ягве – не бог пустелі, бог сонця, бог плодючості, а Повелитель людської долі»²⁴.

Услід за першими чудесами Мойсея й Аарона (7:8-13) ідуть дев'ять надприродних кар. Вони неначе поділені на три тріади. Перші три кари – перетворення води на кров (8:14-24), нашестя жаб (8:1-15) і мошкари (8:16-19). Під час третьої кари чаклуни виявляються безсилими. Друга тріада – нашестя «песіих мух» (8:20-28), пошесть на скотину (9:1-7) і пухирі (9:8-12). Тут Аарон залишається на задньому плані, чудотворна палиця взагалі не фігурує, а чаклунів згадано тільки один раз – як остаточно переможених Мойсеєм і Аароном. Наступні три кари – град (9:13-35),

²³ Там само, с. 13.

²⁴ Там само, с. 64.

нашестя саранчі (10:1-20) і темрява (10:21-29). Ці чудеса творить уже сам Мойсей, знову за допомогою палиці. Цікаво, що перша кара всередині кожної тріади починається з попередження, яке Мойсей дає фараону вранці (коли той «іде до річки»). Друга кара кожної тріади також починається з попередження, але незрозуміло, коли воно робиться, – очевидно, Мойсей приходить до фараона у палац. Третя кара завжди починається без попередження.

Окремо стоїть десята кара – смерть первістків (11:1-12:32). Слідом за нею піде останнє чудо, яке остаточно продемонструє, наскільки Бог сильніший за фараона, – загибель у морі всього єгипетського війська. Доля самого фараона з тексту невідома, але навіть якщо він і залишився стояти на березі моря, споглядаючи катастрофу своїх підлеглих, то його «тверде серце» (те, що визначає його як персонажа в цій історії) потонуло разом із військом у водах Червоного моря (14:1-13). Як і в згадуваній вище агаді, тут журналістська достовірність відіграє другорядну роль.

Одне з найважливіших звинувачень проти народу Ізраїля – як в історичних, так і в пророчих книгах – полягало в тому, що він поклонявся Ягве як богові природи, який ділить владу з іншими божествами. Хоча в народній релігії Ізраїля мало слідів єгипетської релігії, але в Єзекиїла (23:8-19) говориться про те, що вона справила на ізраїльську релігію розпусну дію. Помилково вважати, що це лише спогад про далеке минуле. Сьогодні маємо чимало осіб, яких влаштовують простонародні марновірства. Вони ладні прислухатися до астрологів, які стверджують, що положення Сонця, Місяця і планет, не кажучи вже про знаки Зодіаку, у момент народження людини мають вирішальний вплив на її долю. Дехто жахається через розбите дзеркало чи розсипану сіль. Нашою ціллю не є перераховувати в деталях усі особливості світогляду єгиптян, та й обсяг цієї розвідки не дозволяє цього. Неможливо, однак, не зауважити, що є певний зв'язок між першою карою і обоженням Нілу, між нашестям жаб і богинею Хект, що допомагала жінкам при пологах (асоціювалася з жабами як символом плодючості), між богом Сонця і карою темряви. Отож фінальний результат поединку Бога з фараоном маємо у вірші 14:31: «І побачив Ізраїль, з якою потугою Господь побив єгиптян, став народ боятися Господа та й повірив Господеві й слугі його Мойсеєві».

Часто можна почути запитання щодо цього фрагмента Виходу (як і інших проблемних фрагментів на тему «жорстокого старозавітного Бога»): а хіба морально було з боку милосердного Ягве прирікати єгиптян на смерть і страждання? На наш погляд, позірні людські моральні категорії тут не сягають глибини й значення події загибелі єгипетського війська в Червоному морі. Доречніше тут, мабуть, говорити про можливе і немож-

ливе. Хіба Ягве міг іншим шляхом прийти до євреїв? Не було іншого способу продемонструвати єгиптянам оманливість поклоніння силам природи. Ізраїль не зміг би виконати завдання, для якого був вибраний, доти, доки не отримав би істинного знання про Бога і Його силу. Бог не є тут джерелом зла, а лишень відтінює його Своїм світлом. Він іде до людей тою кривою дорогою, яку Йому прокладають. Як тонко відчують проникливі носії юдейського передання, трагедію єгиптян у Червоному морі Бог не переживає як тріумф. Там, де людина впадає у спокусу гордості за свою перемогу, Бог переживає смиренне співчуття, повагу й безсилля перед людиною. Тут знову маємо проникливе передання цієї антиномічної складності Божого провидіння в одній із єврейських агад:

У той час, як намірився Господь потопити єгиптян у морі, встав Уза, дух-покровитель Єгипту, і простягся перед Господом, кажучи:

– Господи! Керуючись милосердям, Ти світ сотворив. Навіщо ж Ти потопити бажаєш дітей моїх?

Одразу ж скликав Господь увесь сонм небесний і сказав:

– Будьте суддями між Мною і Узою, покровителем Єгипту.

Почали духи-покровителі різних народів говорити на захист єгиптян. Бачачи це, мигнув архангел Михаїл архангелові Гавриїлу. Той одним помахом крил злітав до Єгипту і, вирвавши цегляну плиту разом із глиною і вапном, у яких затоптаний був труп немовляти²⁵, постав перед Господом, кажучи:

– Праведний Судде! Ось як чинили з поневоленими дітьми Твоїми.

І проголосив Господь суд Свій над Єгиптом.

Збирались у цей час ангели заспівати хвалу перед Господом. Але Всевишній зупинив їх, кажучи:

– Творіння рук Моїх гине, а ви хвалу співаєте переді Мною!²⁶

Своїм спротивом волі Бога фараон став не просто випадковою перешкодою, а достойним засобом продемонструвати владу Ягве (9:15-16). Єгипет не було знищено (9:19), тому що ціллю Бога було показати свою силу визволяти, а не нищити й убивати. Ця тема раз у раз виринає в Писанні. Вона присутня в іншій формі у книзі пророка Ісаї (Іс 40-49), де Бог заявляє, що Він воздвиг перського царя Кира, який Його не знає (Іс 45:4-5), але служить Його зброєю для виконання другого Виходу Ізраїля. Ми

²⁵ Тут мається на увазі згадка про історію, розказану в іншій агаді: одна вагітна єврейська жінка, допомагаючи своєму чоловікові замішувати ногами глину із соломою на цеглу, виснажилася, при цій роботі й утратила дитину; і сталося так, що немовля в загальній метушні впало просто в глину та було затоптане в неї ногами інших робітників. Див.: *Агада. Сказання, притчи*, с. 62.

²⁶ Там само, с. 77.

знаходимо цю саму тему в псалмах, у книзі Об'явлення, де Агнець викликає навіть сили зла для того, щоб виконати Свої цілі для Церкви та Ізраїля.

Висновки

Історія протистояння єгипетського фараона з Богом відкриває перед нами перспективу роздумів над свободою і відповідальністю, даними кожній людині. Позаяк усі ми сотворені на образ і подобу Божу, то й свобода є однією з наших іманентних властивостей. Тільки свобода надає реального виміру й значення всім стремлінням людського серця до Бога, рівно ж як і всім його стремлінням віддалитися від Нього. Обидва вибори належать людині, проте можна припустити, що у випадку з траєкторією віддалення, зумовленого попередніми рішеннями людини, існують певні «точки неповернення», пройшовши котрі, людині все важче почути голос Бога. Таємниця Божого провидіння залишається нерозкритою, оскільки з перспективи вічності Бог знає, як саме ми скористаємося своєю свободою, який саме вибір зробимо в кожен момент свого життя. Фараон вважав себе богом, тому годі було очікувати, що він схилить голову перед Богом богів, перш ніж усі життєві бурі прогрімлять над його головою. На думку Еллісона, у цьому й полягає один із парадоксів глибокого релігійного пережиття: «у кінцевому рахунку ми зустрічаємо Бога в тиші, але для того, щоб приготувати нас до цієї тиші, потрібні бурі й землетруси»²⁷. Ту саму думку знаходимо й у відомого апологета християнства ХХ ст. Клайва Стейплза Льюїса. У духовній автобіографії «Здивований радістю» він порівнює власне багаторічне протистояння з живим Богом із грою в шахи, що закінчується для нього благословенним «шахом і матом»²⁸. Він зазначає на тему милосердя Господнього: «Суворість Його добріша за нашу м'якість, а вимушуючи нас прийти до Себе, Він дарує нам повну свободу»²⁹. Отож фараонове серце може стати яскравою метафорою нашого серця, впертого й готового покладатися за всіх обставин на власні сили, серця, що шукає спокою, свободи і щастя поза Богом, – речі, котрої, як стверджує Льюїс, «не існує у природі».

²⁷ *Комментарии*, с. 48.

²⁸ К. С. Льюис. *Собрание сочинений*: в 8 томах, т. 7: *Кружной путь, или Блуждания паломника. Чудо. Настигнут радостью (духовная автобиография)* / пер. с англ. Н. Трауберг, Л. Сумм. Москва 2006.

²⁹ Там само, с. 429.

Halyna Pastushuk

**THE MYSTERY OF PHARAOH'S HEART: BIBLICAL CONTEMPLATION
ON THE FREEDOM OF HUMAN CHOICE**

The article touches the problem of human synergy with the Lord, a philosophical problem of correlation between God's providence and human freedom. The immediate object of analysis is the fragment from the Book of Exodus (1:8-11:10). The author tries to present all the complexity and ambiguity of the depicted events – warnings about plagues, the ten plagues, the act of exodus from Egypt, perishing of Egyptians in the sea. The key notions, such as “pharaoh”, “heart”, “stiffening/hardening” etc. have been analyzed in their context. The article aims at disclosing the receptive potential of the message, hidden in the fragment, to the contemporary reader.

Keywords: The Book of Exodus, Pharaoh, heart, freedom, predestination, Israel, Egyptian civilization, the ten plagues of the Lord, haggadah.